

УДК 902.03:94(477.53)

ПРОБЛЕМА АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА «ЛУБЬНЬ» ТА ЙОГО ОКОРУГИ ЯК СКЛАДОВА ВИВЧЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Данильченко А.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Давньоруське місто «Луб'нь» виступало важливою фортецею південно-східної лінії оборони Русі. Посульська оборонна лінія проходила по р. Сулі на кордоні зі степовим Лівобережжям. У статті було висвітлено традицію досліджень від часу початкових розвідкових робіт до стаціонарних археологічних розкопок, що охоплює часові межі кінця XIX – початку XXI ст. Даний матеріал характеризує розвиток не тільки археологічної науки, але й наочно висвітлює важливість вивчення локальної історії, як на місцевому рівні, так і на загальноукраїнському.

Ключові слова: давньоруське місто, археологія, Посулля, локальна історія.

Постановка проблеми. В 1960-1970-х роках західноєвропейську історіографію роках лихнув сплеск інтересу до вивчення локальної історії. Цінність цих досліджень полягала в тому, що через призму вивчення локальної історії виникає можливість «під мікроскопом» подивитись на макроречі. В пострадянському просторі локальна історія ще знаходиться на стадії зародкового етапу. Дане дослідження є спробою аналізу вивчення давньоруського міста «Луб'нь» та його окоруги за даними археологічних студій, висвітлення його ролі на Лівобережжі та значимості в контексті загальноісторичної макроісторії України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Початок історичних розвідок на території Лубенщини співпадає із загальноєвропейською увагою до історії в кінці XIX століття. Першими дослідниками давньоруської сторінки історії міста стали відомі вчені-археологи Ф.І. Камінський, Г.С. Кир'яков, В.Г. Ляскоронський та тамтешні краєзнавці-меценати К.П. Бочкарьов, К.М. Скаржинська. У XX столітті із проведенням стаціонарних розкопок на Лівобережній Україні, результати своїх досліджень публікують археологи О.В. Сухобоков та А.В. Супруненко. Незважаючи на ґрунтовні археологічні студії, попередні дослідники цієї проблеми не ставили за мету комплексно узагальнити та проаналізувати археологічне вивчення літописного міста «Луб'нь», виділивши особливості періодів вивчення міста та підкресливши внесок окремих науковців. В цьому полягає актуальність статті та наявність перспектив подальшого вивчення даної теми.

Формулювання цілей статті. Цілями статті було визначення етапів археологічного дослідження давньоруського міста, означення їх особливостей та висвітлення ролі літописного міста «Луб'нь» в історії України.

Виклад основного матеріалу. Лубни – сучасне місто Полтавської області, райцентр. Розташоване на узвишші правого берега р. Сула – лівої притоки Дніпра. Попередником сучасного міста була фортеця Лубен («Луб'нь»). Згідно з літописними даними, перша письмова згадка про давнє місто «Луб'нь» датується 1107 р., за часів правління Святополка Ізяславича, коли активізувалися напади кочовиків на Русь. Половецькі хани Боняк та Шарукан, захопивши біля Переяслава табуни коней, стали на річці Сулі, але руське військо

на чолі з князями Святополком, Володимиром Мономахом та Олегом завдало їм нищівної поразки. Русичі переслідували половців до р. Хорол. Саме в контексті цього приводу вперше згадується назва «Луб'нь» в статтях Іпатіївського зводу [1, с. 161]. Також давнє «Луб'нь» згадується у «Повчанні» Володимира Мономаха: «потомъ паки на Боняка идохомъ къ Лубьну, и Богъ на поможе» [2, с. 146-170].

Отже, за цими писемними повідомленнями літописне «Луб'нь» виступає важливою фортецею південно-східної лінії оборони Русі, що проходила по р. Сулі, на кордоні зі степовим Лівобережжям. Її появу більшість дослідників пов'язують з оборонним будівництвом Володимира Святославовича. Давньоруський літописець записав під 988 роком «І сказав Володимир: «Се недобре є, що мало городів довкола Києва: І став він городи зводити по Десні, по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив городи він, бо була війна з печенігами. І воював він з ними, і одолівав їх» [3, с. 67].

На загальному тлі південно-східного кордону Русі з Половецьким степом, літописне «Луб'нь» розташовувалося посередині обширної смуги кріпостей, відкритих поселень і курганних могильників. В XI–XIII ст. ця ділянка була добре укріплена і як складова входила до обширної області, названої в літописах «Посуллям» – географічно і стратегічно відокремленого ареалу середньої Сули та її правих притоків [4, с. 9-11]. Яскравим підтвердженням стратегічної важливості ріки Сули служать відомі слова автора героїчної поеми кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім»: «Іржуть коні за Сулою, слава дзвенить у Києві» [5, с. 47-69].

Проблема виникнення літописного міста «Луб'нь» довгий час лишалася дискусійною. Обґрунтувати час заснування міста стало можливим лише внаслідок археологічних досліджень.

Початок археологічного дослідження Лубенщини пов'язане з діяльністю лубенського археологічного осередку, що розпочав своє існування на базі музею у Круглику меценатки К.М. Скаржинської. На 1880-ті – початок 1890-х рр. музей був єдиною археологічною установою в межах Полтавської губ. До його складу входили Ф.І. Камінський, Г.С. Кир'яков, В.Г. Ляскоронський, К.П. Бочкарьов, К.М. Скаржинська та ін.

Загалом дослідники виокремлюють 3 етапи в історії музею: 1) період стихійного збиральництва (1874-1881); 2) становлення музею – період археологічний (1882-1890); 3) історико-етнографічний період, що знаменується своїм розквітом (1891-1906). Влітку 1906 р. за побажанням К.М. Скаржинської круглицьку колекцію було передано до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [6].

Г.С. Кир'яков був зачинателем археологічного краєзнавства в Посуллі. Особиста причетність до відкриття Гінцівської стоянки стимулювала його археологічні зацікавлення [7, с. 28-35]. У 1873 році він запрошує Ф.І. Камінського оглянути місцезнаходження кісток мамонта на території свого маєтку. В 1872-1879 рр. проводить невеликі розвідки та розкопки курганів скіфського (Гінці, Постав-Мука) і давньоруського часу (Клепачі).

Ім'я Федора Івановича Камінського (1845-1891), одного з початківців вивчення пам'яток найдавнішого минулого Лубенщини, довго було відоме лише спеціалістам-археологам та літературознавцям. Хоча педагог, викладач Лубенської гімназії і бібліотекар став не тільки автором яскравих археологічних відкриттів європейського масштабу, але й проявив себе як сумлінний дослідник, історик і літературознавець, дбайливий збирач і талановитий музейний працівник. Він був одним із найвизначніших представників лубенського археологічного осередку, натхненником його діяльності та найбільш кваліфікованим дослідником.

Досить плідним виявився лубенський період життя Ф.І. Камінського (1873-1889 рр.), де в Нижньому Посуллі він здійснив широкі на той час археологічні дослідження [8, с. 12-15]. Також у 1873 р. Ф.І. Камінський відвідує місцезнаходження кісток мамонта у маєтку Г.С. Кир'якова в с. Гінці Лубенського повіту, виявлене двома роками раніше. Оглянувши одну з ям і провівши невеликі розкопки, він знайшов оброблені кремні, кілька кістяних виробів і залишки стародавніх вогнищ. Камінський констатував наявність тут культурного шару палеолітичної стоянки, що добре зберігся. Результати досліджень були підкріплені геологічними обстеженнями, які на запрошення дослідника виконав його київський викладач, геолог, професор К.М.Феофілактів. Робота Ф.І. Камінського «Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам» [9, с. 147-152] викликала значне зацікавлення на одному із засідань III Археологічного з'їзду в Києві. За відсутності автора через хворобу, реферат Ф.І. Камінського зачитав на першому засіданні I відділення «Старожитності первісної» з'їзду 3 серпня 1874 р. Д.Я. Самоквасов.

Навесні 1876 р. Ф.І. Камінський обстежував околиці сс. Карпилівка та Клепачі на Лубенщині, де докладно описав городище за 1,6 км на північний схід – північ від останнього села (городище скіфського часу в ур. Сад). Він подав опис укріплень городища, склав його перший окомірний план, вказуючи форму і площу майданчика, стан його поверхні, наявність заглибин від жител і ям, потужність культурного шару, описав характерні знахідки. Наведений також опис місцезнаходження в ур. Пурпурівщина, відкритого розвідками Г.С. Кир'якова за 2,1 км на північ від

Клепачів, та групи курганів на сусідньому мисові високого берега річечки Вільшанка в ур. Богатирівщина. Це урочище, віднайдене наприкінці XX ст. лише завдяки опису Ф.І. Камінського, пов'язується за архівними джерелами, з низкою яскравих давньоруських знахідок першої чверті XII ст. і локалізується дослідниками як літописне місто Кляпеч [10, с. 94].

У 1881 р. Ф.І. Камінський провів розкопки чотирьох курганів в ур. Лиса Гора у Лубнах [11, с. 21]. Роботи були продовжені 1883 р. за фінансування К.М. Скаржинської, яка особисто була присутньою під час розкопок. Всього на Лисій Горі було розкапано понад 15 курганів, у яких виявлено поховання епохи бронзи, раннього залізного віку, середньовічного кочівника, польського жовніра і козака. Публікація цих матеріалів готувалася Ф.І. Камінським в останні роки життя, проте лише частого лисогірські знахідки ввійшли до повідомлення «Розкопки в околицях Лубен», [12, с. 13] зачитаного у відсутності автора В.Г. Ляскоронським на засіданні Товариства Нестора-літописця 20 листопада 1883 р. Згодом матеріали були використані у публікаціях В.Г. Ляскоронського [13, с. 263-280], відтворені шляхом опитування К.М. Скаржинської, К.П. Бочкарьова. Пошуки Ф. І. Камінського не залишалися на рівні описовому. Він прагнув ілюструвати результати своїх робіт, супроводжуючи їх таблицями, акварелями, окомірними схемами і олівцевими замальовками в щоденниках.

Дослідник добре володів тогочасними інструкціями ведення розкопок і розвідок, старанно фіксував досліджені комплекси, використовуючи фотографування, креслення. «Невеличким струмочком, що приносить крупинки знання в ріку великої науки» називав себе дослідник в одному із листів до К.М. Скаржинської.

Невеликі археологічні роботи провели етнограф, музейник, основоположник вивчення писанкарства С.К. Кульжинський та лубенський краєзнавець К.П. Бочкарьов. С.К. Кульжинський дослідив курган V-IV ст. до н.е. біля с. Хитці Лубенського повіту, відкрив давньоруське городище в ур. Коломак, рештки його селища та некрополю.

На Полтавщині ще наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. провів розкопки давньоруського курганного некрополя між с. Мацківці та с. Лукім'я, відкрив курганний могильник на північний захід від Сніпорода, здійснивав дослідження майдану поблизу хут. Мокроїржавського Другого в Нижньому Посуллі видатний український та російський письменник, етнограф, публіцист, уродженець с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. В Ісківцях О. С.Афанасьєв-Чужбинський мав колекцію археологічних знахідок із розкопок, котра частково потрапила до зібрання Г.С. Кир'якова. Про результати розкопок валу Сніпорода 1857 р. на сьогодні відомостей не виявлено. Можливо, їх слід шукати у літературних архівах письменника, друга і соратника Т.Г. Шевченка.

Улюблений учень Ф.І. Камінського – В.Г. Ляскоронський до кінця XIX ст. плідно працював у складі лубенського археологічного осередку. Він зосередив свою увагу на вивченні городищ,

залишків фортифікації, поселень та курганів, обстежив практично всю територію історичної Полтавщини. Вже його студентськими розвідками були відкриті окремі поселення в Лубенському повіті [14, с. 404-456]. Одну з перших наукових робіт В.Г. Ляскоронський присвятив інтерпритації майданоподібних споруд по р. Оржиці, біля с.Онушки Лубенського повіту, які вважав «житлом, місцем складання припасів та фортецю» степового населення доби бронзи. Пізніше дослідник неодноразово повертався до теми майданів, розробив топологічну схему цих промислових об'єктів, вбачав в них не тільки залишки селітроваріння, але й рештки язичеських капищ, пов'язаних із змійовими валами.

Одночасно з майданами вчений обстежив Посульський змійовий вал протяжністю понад 90 км. Знахідки з валу ранніх матеріалів утвердили його в думці про скіфську добу спорудження цих укріплень, що лягло в основу єдиної на початку ХХ ст. і помилкової гіпотези про походження й час побудови змійових валів. Пізніше В.Г. Ляскоронський неодноразово коригував свої погляди, щодо цих фортифікацій, насамкінець погодившись на час спорудження укріплень за доби Володимира Святославовича.

На замовлення К.М. Скаржинської молодий дослідник підготував до друку матеріали розкопок курганів на Лисій Горі, щоденникова документація яких, на жаль, була втрачена. Він розподілив комплекси поховань на «більш давні» і скіфської доби, вперше для України опублікував кераміку епохи енеоліту-ранної бронзи з Лисогірського поселення.

У 1892-1896 рр. В.Г. Ляскоронський обстежив і локалізував городища давньоруських міст Лукомля та Кснятина пізніше оглянув більшість укріплених пам'яток Нижнього Посулля, локалізуювши давньоруські міста Римів, Желні, Воїнь [15, с. 1-8].

Напередодні ХІ археологічного з'їзду в Києві вчений самотужки обстежив більшу частину басейну Верхньої Сули з метою виявлення городищ, водночас зафіксував і описав велику кількість курганів, зняв детальні окомірні плани понад 30 городищ, відзначивши різночасовий характер їх культурних нашарувань і згрупувавши за типом і топографією.

Роботи В.Г. Ляскоронського були першими масштабними розвідками в басейні Сули і мали на меті фіксацію й опис усіх наявних пам'яток без їхнього культурно-хронологічного розмежування. Першим з дослідників він залучив пам'ятки археології і артефакти з них до ілюстрування історичних праць. Роботи вченого є поворотним моментом у вивченні старожитностей Посулля, переходом від накопичення матеріалів до їх наукових перших узагальнень. В.Г. Ляскоронський неодноразово звертається до опису місцевості Посулля у своїй праці «История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» [16, с. 146]. Щодо змійових валів, то він говорить, що «здесь во многих местах сохранились еще до наших дней характерные остатки древних земляных сооружений». Він наводить цілий ряд таких городищ разом з цілою системою земляних насипів-валів при них, по р. Сулі, розпочинаючи від верхньої до нижньої течії: «так, вблизи г. Ромны, сохранившегося еще недавно

остатки древней крепости, мы встречаем Городище, далее подобные же земляные укрепления встречаются в Глинске и возле г. Глинска, в Лохвице, Сенче, Лубнах, Александровке, Лукомье, Буромкье, Воинской Гребле и проч.» [16, с. 146].

Стосовно давньоруського міста «Лубѣнь», то Ляскоронський В.Г. зупиняється детальніше: «Что касается Лубенских укреплений, лично виденных нами, то часть их, судя по выбору местности, относится несомненно к древнейшей эпохе. Городище Лубенское, носящее ныне название «Вал», представляет собою тип древних укреплений: оно высится на горе над рекой, и с трех сторон защищено крутыми обрывами: с четвертой же его замыкал ров и вал. Городище представляет форму удлинённого вала, с более крупными валами посредине, в виде четверугольника. Кроме того, близ города, в направлении к урочищу Лысяя гора, откуда пролегал древняя дорога в Лубны, расположенные с запада на восток, от обрыва Сулы к провалю, густо заросшему лесом. Несомненно, этот вал и ров вырыты для задержания врагов» [16, с. 146].

Проблема виникнення літописного міста «Лубѣнь» на той час лишалася дискусійною. Так Камінський, який проводив обстеження, першим висловив припущення про більш давнє походження міста, ніж згадка про нього у літописі. Наприкінці ХІХ ст. В.Г. Ляскоронський, провівши обстеження городища в ур. Верхній Вал, висловив великий сумнів щодо літописної дати його заснування: «Мы не совсем согласны с таким выводом; мы полагаем, что города существовали по Суле и раньше Владимира, который только лучше укрепил, быть может, – увеличил и пополнил их. Действительно, уже на первых страницах летописи мы находим, что славянское население существует по р. Суле: «друзии же сядоша по Десне и по Семи и по Суле и нарекошася Севера» – говорит летопись. Но известное явление – где существует население, – там необходимо возникают укрепленные городки поселки, особенно, если эта страна составляет пограничный рубеж какого либо племени» [16, с. 147].

Проведення широких досліджень у Нижньому Посуллі, на території сучасних Сумської і Чернігівської областей, і районів Подніпров'я підсилювали значення наукових робіт Лубенського музею К.М. Скаржинської. Останні були широко відомі сучасникам, а басейн Сули вважався одним з найкраще досліджених на Лівобережжі. Рівень проведення археологічних досліджень лубенського осередку в цілому відповідав, а в дечому, своєю ретельністю та використанням даних природничих наук, перевищував тогочасний рівень польових робіт. В хронологічному плані дослідження Ф.І. Камінського та В.Г. Ляскоронського поклали початок вивченню ряду епох в Посуллі – від палеоліту до пізнього середньовіччя. Їх наслідком стало відкриття 230 пам'яток, частково введених до наукового обігу. На жаль, матеріали розкопок, які зберігалися у Полтавському краєзнавчому музеї, були знищені під час Другої світової війни.

Певний час (із 1896 по 1939 рр.) археологічні дослідження Лубенщини не проводилися у зв'язку з відсутністю зацікавлення, коштів та спеціалістів.

Археологічні дослідження були поновлені у 1939 р. Лубенсько-Черкаською експедицією Інституту археології АН України під керівництвом історика та археолога В.П. Петрова. Експедицією було обстежено городище в межах міста в ур. Верхній Вал, де знаходилась давня цитадель. Хоча тут проводилися розвідувальні роботи, проте вже тоді було звернено увагу на наявність на городищі ліпної роменської кераміки VIII–X ст. На важливості цих знахідок акцентував увагу лубенський краєзнавець М. Кузнецов у публікації, що вийшла наприкінці 40-х років XX ст.

На початку 40-х років XX ст. дослідження давньоруського міста «Лубѣнь» та його околиць було продовжено археологом Ф. Б. Копиловим. Протягом 1945–1946 рр. ним було обстежено правий берег р. Сули від с. Ольшани Недригайлівського району Сумської області до с. Воїнська Гребля Градизького району Полтавської області та правобережні притоки р. Сули: Терен, Хмільовка, Бишкін, Басівка, Ромен, Удай, Сніпород. Групою дослідників були проведені розвідки поселення Лиса гора (епоха бронзи) в околицях м. Лубен, де були зібрані орнаментовані фрагменти кераміки. Експедицією було відкрите поселення поблизу с. Калайдинці Лубенського району, в урочищі Рішай-долина. Підйомний матеріал складався із значної кількості гончарної кераміки. Подібна кераміка знайдена на слов'янських городищах в с. Снятин Лубенського району.

Значна кількість виявлених і оглянутих експедицією пам'яток належить до ранньослов'янських часів і епохи Київської Русі. Експедиційні дослідження давньоруського міста «Лубѣнь» виявили культурні відкладення додержавного періоду на території городища [17, с. 246–253].

Археологічне вивчення Лівобережної України, в тому числі і Посулля, було продовжено у 1948 р. археологом-славистом, доктором історичних наук. І.І. Ляпушкіним [18, с. 285–306]. Він повністю розкопав Новотроїцьке городище, частково Опішнянське городище, Битицьке городище, що належали літописним сіверянам, дослідив дитинець літописної Лтави. На основі аналізу здобутих археологічних матеріалів дійшов висновку, що в епоху заліза на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя безперервної осілості не було, періоди осілості тут були порушені вторгненням кочівників.

В ур. Верхній Вал була виявлена ліпна роменська кераміка, що датується VIII–X ст. Обстеження городища підтвердили наявність культурних відкладень додержавного періоду на території сучасного м. Лубен. Однак проведені розвідувальні дослідження не дали достатньої бази джерел для обґрунтування культурно-хронологічної характеристики даної пам'ятки.

Період другої половини XX – початку XXI ст. характеризується загальним розвитком історичної науки, зокрема археології. На цій території проводяться стаціонарні, масштабні розкопки, що дозволяють якнайповніше охарактеризувати давньоруський період літописного міста «Лубѣнь» та його округи. В цей час свої розкопки тут проводили видатні археологи: Ю.Ю. Моргунов, О.В. Сухобоков, М.П. Кучера, Є.А. Горюнов, О.Б. Супруненко та ін.

Нанесення Ю.Ю. Моргуновим археологічних пам'яток на карту давніх ландшафтів се-

редньої Сули окреслює нам ареал Лубенщини XI–XIII ст., що мала в плані форму рівностороннього трикутника зі стороною близько 45 км (площа 900 кв. м). Для порівняння скажемо, що площа теперішнього Лубенського району – 1348 квадратних кілометрів.

Проведені розвідки краєзнавців та вчених у другій половині XIX – першій половині XX ст. не могли дати достатніх джерел для обґрунтування культурно-хронологічної характеристики даної пам'ятки. Це стало можливим завдяки масштабним стаціонарним розкопкам, проведеним у 1981–1982 рр.

1977 р. лубенці порушили питання про те, щоб офіційно встановити рік заснування їхнього міста. На початку 80-х років силами Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова були проведені розкопки в м. Лубни і його окрузі з метою встановлення часу заснування давньоруського міста. Одночасно проводилися розкопки ранньослов'янського поселення в заплаві лівого берега р. Сули в с. Засулля на місці розташування табору експедиції [19, с. 9–11].

Основним об'єктом дослідження експедиції було городище в ур. Верхній Вал, де за два польові сезони було розкрито 310 м². Городище займає мис правого корінного берега р. Сули, підносячись над її літнім урізом на 55 м, займаючи три височини, дві з яких відносяться до епохи Київської Русі. Вони відділені від третьої глибоким яром, що утворився на місці рову. Площа укріпленого поселення, вірогідно, становила 4 га. Встановити точні розміри дитинця давньоруського міста не вдалося через сучасну садибну забудову та пізніші перепланування. Культурний шар на городищі місцями складає до 5,3 м (насип валу), тоді як на самому майданчику його потужність у середньому 1,8–2,5 м і містить відкладення від VIII–X до XX ст. Розкопки насипу валу виявили кілька будівельних етапів, найдавніший із яких, ймовірно, можна датувати X–XII ст. Під час зачищення профілю валу було виявлено напівземлянку, в заповненні якої була ліпна роменська й гончарна давньоруська кераміка X–XI ст., залізний наконечник стріли IX–X ст., залізна сокира XI ст., уламки скляних браслетів тощо. Знахідки предметів, хронологія яких визначається додержавним періодом, можуть вказувати на VIII–X ст. як на нижню дату роменського поселення, яке з часом стало давньоруською фортецею. І хоча укріплення роменського часу виявити не вдалося, однак це зовсім не виключає можливості їхнього існування. На це вказують уламки посуду роменської культури, що траплялися під час розкопок.

Розкопки поселення ранньослов'янського часу велись паралельно з розкопками урочища Верхній Вал. Воно було розташовано в 1,2–1,5 км на схід від міста, зліва від шосе Київ – Харків. Поселення займає невисокий майданчик в заливному заплаві Сули: його розміри по лінії Північ–Південь 135 м, а по лінії В–З 175 м. Загальна розкопана площа склала близько 300 м². В ході розкопок були виявлені залишки двох жителів напівзелянкового типу. Одне з них відноситься до споруд стовпової конструкції з центральним стовпом, підтримуючим покрівлю, а також пля-

мою перепаленого ґрунту та золи із вогнища, розчищеного в центральній частині підлоги. Обоє жител були заглиблені на 1,0-1,2 м від сучасної поверхні.

Таким чином, проведені розкопки археологічно підтвердили факт існування давньоруського міста «Лубѣнь» наприкінці X – на початку XI століть. Здобуті артефакти поряд із свідченнями літописних джерел лягли в основу заключення Вченої ради Інституту історії АН УРСР (1984 р.) про заснування Лубен наприкінці X ст. і відзначення його 1000-ліття у 1988 р. У 2013 р. у місті була встановлена меморіальна дошка в честь таких видатних істориків, археологів, краєзнавців, як: Ф.І. Камінський, В.Г. Ляскоронський, К.М. Скаржинська, О.В. Сухобоков, Ю.Ю. Моргунов, Б.С. Ванцак, О.Б. Супруненко, за великий внесок у дослідження тисячолітнього минулого Лубенщини.

У Лубенському районі проводяться розкопки уроч. Коломак, городище якого розміщено в 2 км від с. Хитці. Городище було виявлене розвідками А.О. Лютецького та С.К. Кульжинського 1896 р. Воно відоме ще по розвідувальним роботам І.Я. Плєскача у 1927 році, яким було відкрито давньоруське поселення, при шурфовці якого, окрім кераміки, віднайдена ліровидна пряжка X–XIII ст. Городище також обстежувалось Ф.Б.Копиловим, А.А. Моруженком, М.П. Кучерою, О.В. Сухобоковим, Ю.Ю. Моргуновим. Курганний могильник досліджувався Є.А. Горюновим у 1973 р. Ним було розкопано 2 кургани із 13, де знайшов залізні кільця, калачевидне кресало з язичком, що датується X – кінцем XII ст. Пам'ятка врахована у збірниках І.І. Ляпушкіна та О.В. Сухобокова.

В цей час продовжуються розкопки у с. Мацьківці Лубенського р-ну Полтавської обл. В кінці XI ст., у зв'язку з виокремленням Переяславського князівства, активізацією половецького натиску і переміщенням кочівницьких шляхів на Русь, на середній Сулі спостерігається різке підсилення градобудівельної роботи. Поблизу «Лубѣнь» в цей час були побудовані фортеці Сніпород та Кснятин, про які побіжно йшла мова вище, а зараз хотілося б детальніше на них зупинитись.

Літописний Сніпород спочатку був обстежений етнографом О.С. Афанасьєвим-Чужбинський, пізніше був досліджений В.Г. Ляскоронським, його відвідували Ф.Б. Копилова, І.І. Ляпушкін. Невеликі розкопки на початку 50-х років XX ст. були проведені П.І. Раппопортом. Найбільше досліджування проводив Ю.Ю. Моргунов: ним розкрито 2,2 тис. м², де було відкрито городище, що займає високий мис (30-42 м заввишки) третьої надзаплавної тераси правого берега річки Сніпород, його оточує кільцевий вал і рів діаметром 90-110 м (0,8 га) зі входом у західній частині. У північному кутку зафіксовані залишки заглибини від ями-колодязя завширшки 22 × 24 м і завглибшки 3,0 м (є сходи), виритої до зведення укріплень, що датується фіналом роменської культури та давньоруським часом (за Ю.Ю. Моргуновим, у X–XI ст. існувало відкрите селище, в другій половині – кінці XI ст. тут зведені вали).

До городища примикає селище площею 16 га, що датується давньоруським часом, а за 1,0 км

на захід розміщується ґрунтовий могильник. Південніше городища розміщений валоподібний насип завдовжки приблизно 1,0 км; північний та східний краї мису мають ескарп змієвого валу. Вважається літописним Сніпородом. Посульською експедицією Інституту археології АН СРСР, під керівництвом Ю.Ю. Моргунова, на городищі і посаді літописного м.Сніпорода (у с. Мацьківці) були проведені стаціонарні охоронні розкопки. Всього було розкрито більше 2000 кв. м. Розріз оборонного валу датував існування кріпості кінцем XI – серединою XIII ст. Житлові і господарські приміщення на площі городища розташовувались ближче до оборонних стін, залишаючи задню частину незабудованою. Постійного життя на площі, очевидно, не було: основна господарська діяльність кипіла за стінами кріпості, на посаді. Тут виявлена частина вулиці, що веде до в'їзду в укріплення. Багаточисленні знаряддя праці, зброя і предмети побуту, виявлені під час розкопок, ілюструють специфіку існування в умовах постійної половецької загрози.

Городище літописного міста Кснятин (с. Снітин) зараз, на жаль, знищено. Діаметр площі нараховував до 170 м, кільцеподібний в плані вал був висотою до 4 м. Два наскрізних проїзди вели до давнього броду через Сулу. Відкрите поселення нараховувало площу до 20 га. На городищі із ранніх знахідок виявлені вузьколезова сокира і ключ, що були датовані X–XI ст., а також місцева кераміка і фрагменти кримських амфор X–XIII ст. Поряд з Кснятином розташовувалось два обширних курганних могильника: один з них і зараз нараховує більше 500 насипів. Під час розкопок тут було виявлено давньоруські поховання XI–XII ст.

Біля с. Олександрівка, в ур. Гора Прися, розміщується городище, культурний шар якого містить матеріали епохи енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, другої половини XIII–XIV ст. Городище первинно було обстежено В.Г. Ляскоронським, відвідувалось М.П. Кучерою у 1979 році, враховано у працях І.І. Ляпушкіна та О.В. Сухобокова. Невеликі розкопки тут проводились Ю.Ю. Моргуновим та Н.Н. Чередніченко. Розрізом вала було встановлено, що оборонні споруди були зведені поверх раднішого шару в другій половині XIII–XIV ст.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, археологічні дослідження Лубен та його округи у другій половині XX – на початку XXI ст. зробили великий крок вперед у вивченні даної проблеми. За цей період були проведені масштабні археологічні розкопки, відбулося уточнення культурно-хронологічних характеристик пам'яток, введення результатів археологічних розкопок до наукового обігу. Завдяки роботі Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова було встановлено дату заснування міста Лубно під 988 роком. Здобуті артефакти лягли в основу заключення Вченої ради Інституту історії АН УРСР (1984 р.) про відзначення його 1000-ліття у 1988 р. У 2013 р. у місті була встановлена меморіальна дошка в честь видатних істориків, археологів, краєзнавців, за великий внесок у дослідження тисячолітнього минулого Лубенщини.

Список літератури:

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 с.
2. Поучение Владимира Мономаха // Изборник (сборник произведений литературы Древней Руси). – М., 1969. – С. 146-170.
3. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 67.
4. Моргунов Ю.Ю. Лубенский участок Посульской границы в XI–XIII вв. / Юрий Юрьевич Моргунов // Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции «1000-летие города Лубны». Лубны, 26-28 мая 1988 г. – Лубны, 1988. – С. 9-11.
5. Слово о полку Ігоревім. – К.: Вид-во «Радянський письменник», 1955. – С. 47-69.
6. Супруненко О.В. Археологія в діяльності першого приватного музею України : Лубенський музей К.М. Скаржинської. – Київ-Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
7. Супруненко А.В. Археологические изыскания и собрание Г.С. Кирьякова / Александр Борисович Супруненко // Проблемы археологии Полтавщины. Тезисы докладов и сообщений областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 28-35.
8. Супруненко А.В. Археологические исследования Ф.И. Каминского в Нижнем Посулье / Александр Борисович Супруненко // Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции «1000-летие города Лубны». Лубны, 26-28 мая 1988 г. – Лубны, 1988. – С. 12-15.
9. Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притоках / Ф.И. Каминский // Труды III археологического съезда. – Т. 1. – Киев, 1878. – С. 147-152.
10. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы / Юрий Юрьевич Моргунов. – Курск: Институт археологии РАН, 1996. – 160 с.
11. Бочкарев К.П. Очерки лубенской старины. – М.: Товарищество скоропечатни А.А. Левенсон, 1900. – 39 с.
12. Каминский Ф.И. Раскопки в окрестностях Лубен / Ф.И. Каминский // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Киев, 1888. – 218 с.
13. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской губ., в урочище Лысая гора / В.Г. Ляскоронский // «Киевская старина». – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. – С. 263-280.
14. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы / В.Г. Ляскоронский // Труды XI археологического съезда. – Т. 1. – М., 1901. – С. 404-456.
15. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные Змиевые валы в области Днепровского Левобережья. – Т. 3. – М.: Тип. О-ва распр. полезн. кн., 1911. – 82 с.
16. Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В.Г. Ляскоронский. – 2-е изд. – К.: Тип. Н.А. Гирич, 1903. – 422 с.
17. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945-1946 рр. / Ф.Б. Копилов // АП УРСР. – К., 1949. – С. 246-253.
18. Ляпушкін І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. / І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки УССР. – Т. 3. – К., 1952. – С. 285-306.
19. Сухобоков О.В. Археологические исследования к юбилею г. Лубны // Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции «1000-летие города Лубны». Лубны, 26-28 мая 1988 г. / О.В. Сухобоков – Лубны, 1988. – С. 9-11.

Данильченко А.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ПРОБЛЕМА АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОРОДА «ЛУБЪНЬ» И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИЗУЧЕНИЯ ЛОКАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

Древнерусский город «Лубнь» был важной оборонительной крепостью в юго-восточной части Руси. Посульская оборонительная линия была расположена по реке Сула на границе со степным Левобережьем. В статье были рассмотрены археологические исследования от времени начальных разведочных работ до стационарных археологических раскопок конца XIX – начале XXI века. В исследовательском материале описывается не только развитие археологии, но также освещается важность изучения местной истории как для микро-, так и на макроуровне.

Ключевые слова: древнерусский город, археология, Посулье, локальная история.

Danylchenko A.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM OF ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE OLD RUTHENIAN TOWN "LUBEN" AND ITS DISTRICT AS A COMPOSITION OF LOCAL HISTORY

Summary

The Old Ruthenian town "Luben" was an important defensive fortress in the south-eastern part of Rus. Posulska defensive line was situated on the river Sula, nearby the forest left bank. The article is comprising the research from initial exploring times until the stationary archaeological excavations, focusing on the end of the XIX – the beginning of the XXI century. The research material describes not only the development of archeology but also highlights studying methods of the local history both at the micro and macro levels.

Keywords: the Old Ruthenian town, archeology, Posulska defensive line, local history.